

УДК 811.161.2'367.634:81'28

Ричагівська Ю. Є.

ФУНКЦІОНУВАННЯ СУРЯДНИХ СПОЛУЧНИКІВ У ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРКИ С. БАРМАКИ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано функції діалектних сурядних сполучників на прикладі однієї з говірок Рівненщини; авторка звернула увагу на частотність функціонування в діалектах асемантичних засобів зв'язку, на випадки полісиндетону, наголосила на відкритості розрядів сурядних сполучників.

Ключові слова: діалектне мовлення, говірка, сурядний сполучник, асемантичний сполучник.

На прикладі одного говора Рівненщини в статті описані діалектні сочинительні союзи; авторка звернула увагу на частотність в діалектній мові випадків нетипичного функціонування асемантичних союзів, на випадки їх многократного повторення.

Ключевые слова: диалектная речь, местный говор, сочинительный союз, асемантический союз.

The article analyses functions of coordinate conjunctions illustrated by one of a local subdialects of Rivne region; attention was drawn to the frequent use of multiple conjunctions, to cases of atypical functioning undifferentiated conjunctions.

Key words: dialect speech, local subdialect, coordinate conjunction, undifferentiated conjunction.

Хоча українські діалекти активно вивчають упродовж тривалого часу, не можна стверджувати, що говіркове мовлення досліджене всебічно, ґрунтовно й системно, зокрема коли йдеться про граматичний рівень. Якщо морфологічні особливості діалектів певною мірою представлені в працях мовознавців, то діалектний синтаксис залишається однією з найменш досліджених ділянок [5, с. 9]. Живі автентичні тексти фіксують багатющий граматичний матеріал, який потребує аналізу з погляду семантики й функцій.

Ми зосередили увагу на специфіці функціонування сурядних сполучників у говірковому мовленні, матеріалом для спостережень послуговувалися тексти, записані від носіїв говірки с. Бармаки поблизу Рівного. Згідно з сучасним членуванням діалектної території, населений пункт перебуває на межі південно-волинських і поліських говірок [2; 10, с. 33–34], хоча в II половині ХХ століття цей мовний ареал ще відносили до поліського наріччя [3, с. 8; 7, с. 63].

Як засвідчили С. П. Бевзенко, В. І. Добош та інші науковці, система сурядних сполучних засобів у говірковому мовленні нечисленна, проте діалектні сполучники досить цікаві у функційному плані.

Мета статті – описати функції діалектних сурядних сполучників на матеріалі однієї з говірок Рівненщини; продовжити традиції наукового вивчення діалектного мовлення рідного краю.

Аналізуючи синтаксичну систему сучасної української мови, науковці звернули увагу на різні можливості сполучників щодо вираження семантико-синтаксичних відношень. Відповідно кваліфікували як семантичні ті сполучники, що одночасно маркують синтаксичний зв'язок і виражають певні відношення; до асемантичних (недиференційованих) віднесли сполучні засоби, які лише виражають формально-синтаксичні категорії сурядності чи підрядності. Асемантичність вважають наслідком багатозначності, тому семантико-синтаксичні відношення в конструкціях із недиференційованими сполучниками не можна ідентифікувати без допомоги інших засобів, зокрема контексту й лексичних актуалізаторів. Традиційно як асемантичні кваліфікують єднальні, приєднувальні засоби сурядності, а зіставно-протиставні, розділові вважають семантичними.

Найбільш розгорнутий ряд сурядних сполучників, як засвідчують записані тексти, представлений єднальними і приєднувальними засобами *і, й, та, та й, да, да й, ди й, а:*

[кон'опл'і булі так'і з нас'ін'ем і булі биз нас'ін'е];

[виготоу'л'али тод'і самі й муку' / й крупу' / і чоботи];

[одріже так'е як на хустку кусок полотна / та трошки там скрају вісмиче / шоб було буд'бито як прензл'і];

[на л'удеї јідут' на кон'і / јіде ос'ідланиј к'ін' і скаче по л'уд'ах і забивали тих л'удеї і душили і шо хочии];

[його з'ем'лу змажат' / да унесут' солóму / да й пост'ел'ам' тејі солóми / бо ж ув'ечери понаход'ат' бабі й чоловікі].

У мовленні інформаторів старшого покоління послідовно функціують у ролі єднальних і приєднувальних засобів синтетичний сполучник *да*, аналітичні *да й, ди й*. Єднальні сполучники *да, да й* науковці тривалий час розглядали як одну з особливих синтаксичних рис поліського наріччя [3, с. 170; 8,

с. 302]. Г. Л. Аркушин і П. С. Лисенко у різних говорах північноукраїнського наріччя виявили сполучні засоби *да, да й, ди й*, які функціують відповідно до сполучників *і, та, та й* [1, с. 123, 131; 9, с. 64]. Спостереження діалектологів засвідчили також послідовне вживання сполучника *да* в карпатському мовному ареалі [11, с. 72].

Примітно, що дослідники літературних текстів фіксують лише застарілий протиставний сполучник *да*, представлений переважно у творах українських класиків XIX століття, де він виражає відповідні семантико-синтаксичні відношення і є синонімом до сполучника *але* [4, с. 60].

Говіркове мовлення дає багато контекстів із повторюваними сполучниками *да, да й*, які поєднують однорідні члени речення (переважно дієслівні форми) або приєднують компоненти, рівноцінні простим реченням:

[накладу́т' тудá от то́го плáт'а / да поси́пл'ут' по́не^нлом / да пол'у́т' кін'ятком / ше на верс'і каменéц' // каменéц'а на́шос' клáли / до́уше гарáче бу́ло / чи шó / не^н знáю // мóже ў печи нагрівáли / да ї́ клáли // да ї́ такé бу́ло пран'é].

Як фонетичний варіант, вочевидь, варто розглядати сполучний засіб *ди й*; у говірці він представлений рідше і зазвичай виконує приєднувальну функцію:

[застáвиў максі́ма / ну ти його ни зна́їш д'і́да максима шоб по^нсмáліў / да застáвили ма́тиру шоб наварі́ла ї́м ју́шки і напиклá пиро́з'іў / с тим / ої / с кáшоўју // ди й мýсила ро^нбі́т' / ц'і́лу н'іч по́ралис'а ро^нбі́ли так'é шоб ї́м напиктí тогó ўс'огó].

В аналізованій говірці сполучник *а* досить послідовно представлений як єднальний і приєднувальний засіб, хоча для нього типова функція – виражати протиставлення:

[а до шкóли ході́ли / то шó жэ // ба́бі́нн кацевéйка / бач типéр кáжут' куфа́йка / а (протиставлення – Ю.Р.) ја кажэ ў́же кацевéйка / бо тод'і бу́ла // о / ба́бі́нн кацевéйку / а н'іме́ц'к'і дес' як'іс' чириві́к'і знаи́ли / ти чириві́к'і ўзу́ју // по^ндтириза́ц'а / јака ж та кацевéйка / ја́краз захóдит' полá за полу́ // да кра́йкоју].

Відомо, що конструкції з приєднувальним сполучником *а* були «надзвичайно поширені в мові українських грамот XIV – XV ст.», де він «називався» реченням і члени речення в процесі розгортання думки. Науковці переконані, що ці грамоти «реально відображають особливості синтаксичної структури» української мови згаданого періоду [12, с. 146]. А. П. Грищенко, автор відповідного розділу монографії «Історія української мови. Синтаксис», єднально-приєднувальне вживання сполучника *а* розглядає як «загальнослов'янське синтаксичне явище». Дослідник зазначив, що в цьому сполучному засобі «були закладені тенденції розвитку двох функцій – власне єднальної і зіставно-протиставної, – однак, очевидно, ще на праслов'янському ґрунті існували діалектні зони, яким була властива перевага однієї з двох згаданих функцій» [8, с. 295].

Зіставні й протиставні відношення інформатори виражають переважно за допомогою сполучників *а, але*. Ці засоби традиційно у сфері зіставних відношень позначають зв'язок неконтрастних явищ, понять, а в протиставних конструкціях кваліфікують відношення контрастності:

[так'é ми о́лу то^нб'і наторочі́ли / шос' ви́биреш / а шос' ни ви́биреш / шос' так'е // а то јого багáто мóна // але́ як каже д'ід / аби јогó ўсе такó / спочáтку да до к'інц'а / то јогó мóна наговорі́т' ц'і́лу кні́шку / про те́је жит'é јаké вонó бу́ло];

[ну то спадні́ц'а то је самó собóју / а так як он на мин'і то ў́же то бу́ла сук'énка / але́ ж ја јі́ї пор'ізала бо по^нгáно рука́ / ни хóче ўд'агáт' чериз гóлову то розрі́зала ди й халáт].

Непоодинокі конструкції, у яких протиставлені фрагменти мовлення пов'язує недиференційований сполучник *і*:

[а с'огóдн'і ї́ матрáси / і на матрáс ше настéлиш / і шо хóчеш / і ў бóки мýл'аје / і спі́на болі́т' / і нóги кру́тит'].

Характер відношень у таких випадках допомагають установити лексичне наповнення компонентів, інтонація мовця, паузи.

Набір розділових сполучників, як свідчать наші записи, типовий (*чи...чи, то...то, а то... а то, або*); вони функціують порівняно нечасто, серед них переважають парні одиниці. Посилена роздільність у чергуванні фактів найчастіше позначається різними комбінаціями сполучників *то...то, а то... а то*:

[а с'і́ко там ў ту шкóлу / то́ їдеш / а то́ ни їдеш / а то́ трéба корові́ гнат' пáсти];

[то́ жі́та зилéного нарвúт' / пи́шніц'і / да ў тóму кра́с'ат' / а то́ бузинá / бузину́ варі́ли / да ў тóму покрáс'ат' / шоб отакá бу́ла].

Взаємовиключення певних явищ у говірці передають за допомогою сполучників *чи, або*, які можуть бути й одиничними, і парними:

[знáю шо росколóчували ва́нну / чи́ ше сол'і добаў'áли / чи́ ни добаў'áли / да ў бочку];

[а тák то крéйдоју милі́ли або́ по́пилом].

Отже, у говірковому мовленні характер структурних зв'язків і семантичних відношень, виражених сурядними сполучниками, тісно пов'язаний зі специфікою матеріалу. Оскільки діалектні тексти – це «живе» мовлення, то цілком закономірно, що тут переважають недиференційовані сполучні засоби, а ідентифікувати відношення допомагають контекст, інтонація, паузи, паралінгвістичні засоби.

Виокремлені в говірці розряди сурядних сполучників, за винятком розділових, відкриті для взаємопроникнення: однаковими засобами може маркуватися єднальний, приєднувальний, зіставний і протиставний зв'язок. Проте для діалектного мовлення такі функційні зміни, вочевидь, є природними. Ознакою проаналізованих текстів також є багаторазове повторення єднальних і приєднувальних засобів. Якщо в художньому тексті полісиндетон розглядають як композиційний прийом, зумисне використаний автором, то для наших бабусь – це звичний спосіб говоріння. Нанизування фрагментів мовлення за допомогою сурядних сполучників не лише допомагає пов'язати текст, а й забезпечує ритмічність говіркового мовлення, створює надзвичайну його мелодійність.

Ці висновки спонукають нас розширити джерельну базу дослідження для ґрунтовнішого аналізу сполучникової системи діалектів нашого краю, заохочують до пошуку критеріїв визначення меж синтаксичних одиниць в усному мовленні, що дало б змогу глибше вивчити питання про семантику і функції засобів зв'язку в діалектному тексті.

Література:

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у двох томах / Г. Аркушин. – Т. 1. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2000. – XXIV+354 с.
2. Атлас української мови в трьох томах : [наукове видання]. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 2001. – 640 с. – № IX.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
4. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / К. Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
5. Гриценко П. Е. Грамматический портрет диалекта / П. Е. Гриценко // Исследования по славянской диалектологии. – Вып. 16. – М., 2013. – С. 9–36.
6. Добош В. І. Склад і синтаксичні функції сполучників сурядності в південнокарпатських говірках української мови / В. Добош // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : тези доповідей і повідомлень XV Республіканської діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 138–140.
7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1955. – 315 с.
8. Історія української мови. Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Гриценко, В. В. Німчук та ін. – К. : Наукова думка, 1983. – 502 с.
9. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
10. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с.
11. Николаев С. Л. Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов / Николаев С. Л., Толстая М. Н. – М. : Институт славяноведения РАН, 2001. – 231 с.
12. Плющ П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.